

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПРОБЛЕМ РИНКУ ТА ЕКОНОМІКО-ЕКОЛОГІЧНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ,
НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ КОМПЛЕКС
ІПРЕЕД НАНУ ТА ОНПУ
«ІННОВАТИКА У СУЧАСНІЙ
ЕКОНОМІЧНІЙ ОСВІТІ ТА НАУЦІ»

**ФОРМУВАННЯ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОЇ
ЕКОНОМІКИ РЕГІОНУ УКРАЇНСЬКОГО
ПРИЧОРНОМОР'Я**

За редакцією
академіка НАНУ, д.е.н., проф.
Б. В. Буркинського

Одеса
2012

УДК 332.1.009.12 (477.7)
ББК 65.04 – 984 (4 Укр.)

Науковий редактор д.е.н., проф., акад. Буркинський Б.В

Рецензенти: д.е.н., проф. Василенко В.М.

д.е.н., проф. Бельтюков Є.А.

д.е.н., проф. Семенов В.Ф.

Затверджено до друку вченою радою Інституту проблем ринку та економіко-екологічних досліджень НАН України (протокол № 4 від 25 квітня 2012 р.)

Формування конкурентоспроможної економіки регіону Українського Причорномор'я: моногр. / Б. В. Буркинський, Осипов В. М., Моліна О. В. та ін.; НАН України, Інститут проблем ринку та економіко-екологічних досліджень. – Одеса, 2012. – 492 с.

ISBN 978-966-02-6403-8

В монографії піднято проблеми підвищення конкурентоспроможності регіонів Українського Причорномор'я. Запропоновано організаційно-інституційні механізми підвищення конкурентоспроможності регіону, у тому числі обґрунтовано пріоритети кластерного розвитку Українського Причорномор'я та шляхи активізації даного процесу; формування інвестиційного комплексу регіону як динамічної системи; використання логістики матеріальних потоків в якості інфраструктурного ресурсу забезпечення конкурентоспроможності галузей регіональної спеціалізації; розроблено методологію стратегування субрегіонального розвитку, що базується на принципах горизонтального планування та саморозвитку регіону; стратегічні підходи до управління розвитком рекреації і туризму на основі парадигми «зеленої економіки» та ін.

Для керівників державних і місцевих органів влади й управління, представників громадських організацій, наукових співробітників академічної, вузівської та галузевої науки, керівників та спеціалістів підприємств.

УДК 332.1.009.12 (477.7)
ББК 65.04 – 984 (4 Укр.)

ISBN 978-966-02-6403-8

© Колектив авторів, 2012

© Інститут проблем ринку та економіко-екологічних досліджень НАН України, 2012

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	8
Розділ 1. Теоретичні основи дослідження конкурентоспроможності регіонів України	13
1.1. Семантичний аналіз економічних категорій конкуренція та конкурентоспроможність регіону	14
1.2. Понятійна система дослідження конкурентоспроможності регіону	26
Література	33
Розділ 2. Концептуальні підходи та методи оцінки конкурентоспроможності регіонів	36
2.1. Концептуальні підходи до оцінки конкурентоспроможності регіонів	36
2.2. Факторні та результатні методи оцінки конкурентоспроможності регіонів	37
2.3. Оцінка конкурентоспроможності регіонів України на основі результатного підходу	51
2.4. Кадастр конкурентних переваг та відставань Українського Причорномор'я	60
Література	66
Розділ 3. Конкурентоспроможність інтелектуального потенціалу регіонів Українського Причорномор'я: механізми та інститути накопичення	68
3.1. Інтелектуальний потенціал як фактор підвищення стратегічної конкурентоспроможності при переході до економіки знань	68
3.2. Інтелектуальний потенціал регіонів Українського Причорномор'я, проблеми накопичення та ключові напрями підвищення його конкурентоспроможності	78
3.3. Організаційно-інституціональні механізми управління інтелектуальним потенціалом регіону	92
Література	101
Розділ 4. Конкуренція як механізм реалізації ринкового потенціалу в сфері освітніх послуг	105
4.1. Основні чинники формування конкурентних відносин на регіональних ринках освітніх послуг	105
4.2. Форми, умови і механізми конкуренції на ринку вищої економічної освіти регіону	114
Література	120
Розділ 5. Наукова та інноваційна спроможність економіки південного регіону: оцінка потенціалу, перспективи розвитку	121
5.1. Оцінка стану та особливості наукової та науково технічної діяльності – базису «нової економіки»	121
5.2. Методичний підхід до оцінки інноваційної спроможності регіону в контексті забезпечення його конкурентоспроможності	134
Література	148

Розділ 6. Підвищення конкурентоспроможності регіонів Українського Причорномор'я на основі кластерної моделі	149
6.1. Економічна оцінка потенціалу кластеризації економіки регіонів Українського Причорномор'я	149
6.2. Перспективні кластерні проекти в регіонах Українського Причорномор'я	155
6.3. Шляхи активізації процесу формування кластерів в економіці регіонів Українського Причорномор'я	162
Література	165
Розділ 7. Формування конкурентного інвестиційного комплексу регіону	167
7.1. Стан та особливості функціонування інвестиційної системи регіонів	167
7.2. Концептуальні основи та механізм формування ринково-орієнтованого регіонального інвестиційного комплексу (на прикладі регіонів Українського Причорномор'я)	181
7.3. Оцінка ефективності пропонованих регуляторних механізмів	185
Література	197
Розділ 8. Інформаційно-аналітичне забезпечення прийняття інвестиційних рішень в системі конкурентоспроможності регіону	199
8.1. Проблеми розробки та впровадження інформаційно-аналітичного забезпечення прийняття інвестиційних рішень, шляхи їх вирішення.	199
8.2. Інвестиційні процеси на підприємствах Одеського регіону: основні тенденції та поведінка інвесторів.	215
8.3. Інформаційно-аналітичне забезпечення процесу прийняття інвестиційних рішень на стадії супроводу інвестиційних проектів.	224
Література	231
Розділ 9. Стан та проблеми інвестиційної привабливості соціально-економічного середовища	234
9.1. Теоретико-методологічні основи оцінювання інвестиційної привабливості соціально-економічного середовища	234
9.2. Інвестиційна привабливість соціально-економічного середовища української економіки у контексті макроекономічної оцінки	249
Література	266
Розділ 10. Логістичний фактор у забезпеченні ринково-орієнтованої стратегії конкурентоспроможності регіонального розвитку	270
10.1. Базові компоненти ринково-орієнтованої стратегії конкурентоспроможності регіонального розвитку	270
10.2. Логістичний потенціал конкурентоспроможності регіонального розвитку	277
10.3. Шляхи залучення логістики матеріальних потоків в відтворювальну функцію товарних ринків (на прикладі ринку садово-виноградарської продукції)	285
Література	303

Розділ 11. Зовнішньоекономічні чинники конкурентоспроможності регіону	305
11.1. Потенціал господарського комплексу регіону в умовах глобалізації світової економіки	305
11.2. Активізація зовнішньоекономічних зв'язків регіону як чинник підвищення його конкурентоспроможності	307
11.3. Шляхи активізації зовнішньоекономічних відносин регіону	317
Література	327
Розділ 12. Перспективи розвитку імпортозамінюючих виробництв в регіоні (на прикладі Одеської області)	329
12.1. Аналіз динаміки імпортних поставок підприємствами та організаціями Одеської області	329
12.2. Обґрунтування товарних позицій імпортозаміщення у сільському господарстві і харчової промисловості	335
Література	354
Розділ 13. Екологоорієнтоване стратегічне планування розвитку регіону	355
13.1. Методологічні засади екологоорієнтованого стратегічного планування розвитку регіону	355
13.2. Показники та індикатори екологоорієнтованих стратегічних планів розвитку регіону	366
13.3. Екологічний імператив у стратегіях соціально-економічного розвитку регіонів	381
Література	391
Розділ 14. Стратегічне планування розвитку субрегіональних структур на основі мобілізації конкурентних переваг регіону	392
14.1. Чинники економічного розвитку субрегіональних структур та їх вплив на регіональну конкурентоспроможність	392
14.2. Особливості соціально-економічного розвитку Одеського субрегіону	392
14.3. Стан та тенденції територіальної концентрації економіки Одеського субрегіону	399
14.4. Розробка організаційно-економічного механізму стратегічного планування економічного розвитку субрегіону (на прикладі Одеського субрегіону)	406
14.5. Організаційно-правовий механізм реалізації стратегічного плану субрегіону в межах чинного законодавства	421
Література	434
Розділ 15. «Зелений» вектор розвитку сфери рекреації та туризму в регіоні	436
15.1. Стратегічні підходи до управління розвитком рекреації та туризму на засадах парадигми «зеленої економіки»	436
15.2. Інтеграційний механізм розвитку сільського аграрного туризму в єврорегіоні Нижній Дунай	459
Література	468
Висновок	470
Додаток А	477

Додаток В
Додаток С

483
487

ПОДЯКА

На написання даної монографії нас надихнули результати досліджень, проведених проектом Агентства США з міжнародного розвитку USAID «Локальні інвестиції та національна конкурентоспроможність» (ЛІНК). Місія проекту – допомогти містам та економічним регіонам підвищити свою конкурентоспроможність.

У процесі плідної співпраці між представниками академічної та вузівської науки регіонів України та експертами ЛІНК вдалося досягти синергетичного ефекту в процесі стратегічного планування на регіональному та субрегіональному рівнях. В основу даної монографії лягли стратегічні плани підвищення конкурентоспроможності та економічного розвитку Одеської агломерації, Придунайського та Херсонсько-Миколаївського економічних субрегіонів.

Автори висловлюють подяку керівникові проекту ЛІНК Говарду Окману за дорогоцінний дар натхнення, підтримку, небайдужість до соціально-економічних проблем приморських та інших регіонів і міст України.

Також авторський колектив вдячний головному радникові з питань стратегічного планування та економічного розвитку ЛІНК Парасюку Ігорю Львовичу за активну участь в дискусіях, генерування інноваційних ідей регіонального розвитку і професійну роботу зі стратегічного планування як одного з ефективних інструментів підвищення конкурентоспроможності регіонів.

Видання здійснене за співфінансування проекту USAID ЛІНК.

ПЕРЕДМОВА

На початку XXI століття найбільш актуальною проблемою для України стало прискорення динаміки її розвитку на основі модернізації національної економіки та суспільства. Президентом країни поставлено амбітну мету входження України до двадцятки найрозвиненіших країн світу. Її досягнення неможливе без посилення ролі регіонів і використання сучасних механізмів підвищення ефективності їх господарювання та конкурентоспроможності.

Формування конкурентоспроможної економіки регіонів є важливою складовою трансформації національної економіки, що обумовлено не лише необхідністю найбільш повного залучення до процесу прогресивних змін соціально-економічного потенціалу регіонів, але й нерівномірністю їх економічного розвитку, значної кількості дотаційних регіонів, що створює серйозне навантаження на державний бюджет. В основі підвищення конкурентоспроможності України та її регіонів лежить побудова принципово нової, інноваційної та соціально орієнтованої моделі економічного розвитку. Дослідження теоретичних, методологічних і методичних підходів до формування конкурентоспроможної економіки регіону Українського Причорномор'я стало метою даної роботи, яка зумовила структуру і зміст монографії.

У розділі 1 досліджено економічні категорії конкуренція та конкурентоспроможність регіону та поняття, пов'язані з ними (показники та фактори конкурентоспроможності, конкурентні переваги та відставання, конкурентний потенціал, конкурентна позиція). Запропоновано методологічний підхід до побудування узагальненого поняття, на основі виділення родового поняття та істотних ознак. На цій підставі визначено поняття конкуренція та конкурентоспроможність регіону побудовано систему взаємопов'язаних понять дослідження його конкурентоспроможності. Показано, що конкурентоспроможність країни, регіону, підприємств має рекурсивний характер: конкурентоспроможність суб'єктів верхнього рівня залежить від конкурентоспроможності суб'єктів нижніх рівнів, і навпаки.

Другий розділ присвячено концептуальним підходам і методам оцінки конкурентоспроможності регіонів. На основі аналізу концептуальних підходів до оцінки конкурентоспроможності регіону виділено факторний підхід, в рамках якого оцінка конкурентоспроможності здійснюється на основі факторів конкурентоспроможності, та результатний – на основі результативності діяльності регіону, в частині досягнення ним своїх цілей, які визначаються інтересами населення, бізнесу та держави. Обґрунтовано доцільність здійснення оцінки конкурентоспроможності регіонів України в рамках результатного підходу, на основі головного показника (ВРП на душу населення) та додаткових показників (продуктивність праці, рівень зайнятості та освіти населення, стан здоров'я населення та навколишнього середовища), здійснена оцінка за період 2001-2009 рр.

У розділі 3 проведено аналіз поняття «інтелектуальний потенціал регіону» як ключового ендогенного фактора росту інноваційної динаміки та підвищення економічної, загальної та стратегічної конкурентоспроможності

регіону, його ролі та функцій в сучасній економіці. Підкреслюється, що з переходом до економіки знань суттю інновацій стає систематизація знань, а сутністю інноваційного процесу – комплекс відносин з приводу генерації, відтворення, поширення та практичного використання знань. Розглянуто підходи до класифікації знання: з позицій формування людського капіталу (спеціальне і повсякденне), як об'єкта ринку знань (спеціальне і загальне), з позицій дослідження рушійних сил економіки знань (кодифіковане і неявне знання). Удосконалено визначення поняття «інтелектуальний потенціал регіону», обґрунтовано його структуру. На основі застосування авторської методики проведено вимір і порівняльну оцінку інтелектуального потенціалу регіонів Українського Причорномор'я. Обґрунтовано основні проблеми його неефективного відтворення та скорочення, запропоновано організаційно-інституційні механізми підвищення ефективності формування та розвитку.

У розділі 4 надано аналіз чинників, які обумовлюють специфіку ринку освітніх послуг в сучасних умовах (демографічних, соціально-економічних, соціально-культурних і територіально-географічних). Зроблено акцент на територіальній асиметрії в наданні освітніх послуг, що виявляється в розміщенні системи освітніх установ та концентрації попиту на освітні послуги переважно в обласних центрах. Досліджено фінансові умови задоволення попиту на економічні, природно-наукові та технічні спеціальності, останні з яких надаються переважно на бюджетній основі. Надано аналіз конкурентних стратегій ВНЗ вищої економічної освіти в ринковому середовищі, що змінюється, у тому числі їх асортиментної, цінової та комунікаційної політики.

У розділі 5 показано, що єдиною безальтернативною можливістю для України та її регіонів наблизитися до країн цивілізаційного ядра світу є реалізація доктрини нової економіки, заснованої на знаннях, і побудова своєї національної унікальної інноваційної економіки, яка повинна базуватися на вже наявних випереджальних конкурентних перевагах – висококваліфікованих кадрах, високому рівні науково-технічного розвитку, інформаційному суспільстві, яке здатне винаходити і використовувати високотехнологічні інновації, принципово нові ідеї та механізми. Проведено аналіз стану і динаміки розвитку наукового потенціалу областей Південного регіону України: Миколаївської, Одеської, Херсонської у 2008-2010 рр., визначені пріоритетні напрями наукового та інноваційного розвитку цих областей. Запропоновано поняття критерію «інноваційна спроможність регіону» і методичний підхід до оцінки цього критерію з метою визначення позиціонування регіонів Українського Причорномор'я в національній інноваційній системі.

У розділі 6 за допомогою коефіцієнтів концентрації промисловості досліджено види економічної діяльності, перспективні для формування кластерів в регіонах Українського Причорномор'я. Морегосподарський комплекс Українського Причорномор'я визначено як один із пріоритетних напрямків його кластерного розвитку. Розглянуто перспективні кластерні проекти в кожному з регіонів Українського Причорномор'я. Досліджено шляхи активізації процесу кластеризації їх економіці.

У розділі 7 розглянуто особливості формування в регіонах Українського Причорномор'я інвестиційного комплексу, який досліджується як динамічна система, функціонування та розвиток якої забезпечується не лише процесами капіталовкладень, але й процесами відтворення фінансових ресурсів в процесі суспільного виробництва. Тому інвестиційна система розглядається у взаємозв'язку з товарними ринками. В розділі наводиться еволюційний аналіз інвестиційного комплексу регіонів та країни, що допомагає зрозуміти природу сучасних проблем низької інвестиційної бази, несприятливого бізнес середовища, а також всезростаючого непродуктивного відтоку фінансового капіталу. Наведена авторська методика оцінки непродуктивного відтоку фінансового капіталу з економіки регіону, яка використана для здійснення розрахунків на прикладі регіонів Українського Причорномор'я. Запропоновано концептуальний підхід та фінансово-економічний механізм щодо трансформації інвестиційного комплексу регіону. Оцінку дієвості запропонованих регуляторних заходів з перебудови інвестиційного комплексу Українського Причорномор'я проведено за допомогою розробленого модельного імітаційного інструменту.

Восьмий розділ присвячено обґрунтуванню прийняття інвестиційних рішень, їх представлення у нових інвестиційних проектах та контролю проектів, що знаходяться у стадії впровадження. В разделе дан прогноз и обоснованиеи составляющих інформаційно-аналітичного забезпечення прийняття інвестиційних рішень, яке дозволяє узгодити інвестиційні процеси з бажаннями інвесторів та можливостями підприємств й забезпечити це узгодження на рівні нормативно-методичної бази.

У розділі 9 досліджено існуючі підходи щодо аналізу та оцінки інвестиційної привабливості соціально-економічного середовища, характерні особливості світових потоків прямих іноземних інвестицій у взаємозв'язку з рівнем економічного розвитку країн. За результатами аналізу обґрунтовується доцільність використання ВВП (ВРП) та інвестицій в основний капітал у розрахунку на одну особу населення в якості інтегрального макроекономічного критерію інвестиційної привабливості соціально-економічного середовища. Проаналізовано інвестиційну привабливість соціально-економічного середовища вітчизняної економіки у контексті інтегральної оцінки, виявлені особливості інвестиційної привабливості її регіональних економік.

У розділі 10 розглянуто ринкову стратегію регіонального розвитку на основі залучення галузей спеціалізації в міжрегіональні конкурентні відносини. Сформульовано наукові підходи до використання логістики матеріальних потоків в якості інфраструктурного ресурсу забезпечення конкурентоспроможності галузей регіональної спеціалізації, розширення ринків збуту продукції, активізації відтворювальної функції товарних ринків і вирішення на цій основі соціально-економічних проблем регіонів. Запропоновано інноваційну форму організації логістичного бізнесу, яка базується на адаптаційному принципі побудови логістичних каналів збуту продукції у поєднанні зі створенням функціонально-цільових регіональних логістичних комплексів. На прикладі ринку садово-виноградарської продукції

Одеської області виділені пріоритетні напрямки залучення топологічної структури регіональних логістичних комплексів у процес активізації відтворювальної функції товарного ринку.

Розділ 11 присвячено дослідженню зовнішньоекономічних факторів конкурентоспроможності регіону на основі реалізації його економічного потенціалу в умовах глобалізації світового господарства. Розглянуто інструменти та методи забезпечення активізації зовнішньоекономічної діяльності (ЗЕД) на території регіону з позиції наявних у місцевих органах влади повноважень в рамках існуючого нормативно-правового поля. Досліджено зарубіжний досвід забезпечення умов ЗЕД на регіональному рівні, обґрунтовано необхідність оновлення правових, адміністративних і фінансових механізмів, які б допускали на регіональному рівні вирішення низки локальних питань, пов'язаних із забезпеченням зовнішньоекономічної та інвестиційної діяльності всіх суб'єктів ЗЕД.

У розділі 12 представлено результати моніторингу імпорتنих поставок товарів в Одеській регіон за період 2007-2009 рр. та виділення товарних позицій з найбільшими обсягами зарубіжних поставок в сільському господарстві і харчовій промисловості з урахуванням потенційної можливості виробників регіону випускати аналогічний товар або товар-субститут. Визначено інтегральний показник співвідношення обсягів імпорту до виробництва по кожному виду товарів сільськогосподарської та харчової продукції в регіоні. Здійснено групування товарних позицій по ступеням імпортозаміщення та визначено можливості імпортозаміщення по товарам, які не виробляються в регіоні. Обґрунтовано товарні ланцюжки в сільському господарстві і харчовій промисловості по напрямку "[сировина → продукт] – субпродукт" для цілеспрямованого визначення потенційних імпортозамінюючих виробництв в регіоні.

Розділ 13 присвячено дослідженню регіональних цільових програм (РЦП) як інструменту управління конкурентоспроможністю та соціально-економічним розвитком регіону. Дано аналіз чинного «Порядку розроблення регіональних цільових та комплексних програм, проведення моніторингу та звітності про їх виконання в Одеському регіоні». Зроблено акцент на необхідності виявлення і поглиблення ключових компетенцій регіону, тобто створення умов для розвитку видів діяльності в секторах спеціалізації регіону, а також на використанні зовнішніх можливостей розвитку регіону для підвищення його конкурентоспроможності. Запропоновано підходи до вдосконалення організаційно-методичного забезпечення формування та оцінки результативності РЦП.

У розділі 14 наведено аналіз поняття субрегіональних структур, проаналізовано світовий і вітчизняний досвід їх функціонування. Обґрунтовано чинники економічного розвитку регіональних і субрегіональних структур, що підвищують конкурентоспроможність регіону. Розроблено пропозиції до Концепції адміністративно-територіальної реформи в Україні щодо введення понять субрегіональних структур, базуючись на існуючій в ЄС системі NUTS.

Досліджено теоретико-методологічні положення стратегічного планування місцевого розвитку на субрегіональному рівні.

Проаналізовано особливості соціально-економічного розвитку Одеського субрегіону, обґрунтовано його конкурентні переваги, надано оцінку рівня його конкурентоспроможності. Розроблено методологію стратегування субрегіонального розвитку, що базується на принципах горизонтального планування, саморозвитку регіону на основі ендогенних джерел та факторах росту. Для кожного з напрямів запропоновано плани заходів, впровадження яких сприятиме підвищенню конкурентоспроможності Одеського субрегіону. Розроблено організаційно-правовий механізм забезпечення субрегіонального партнерства територіальних громад, місцевих органів виконавчої влади та бізнесу для економічного розвитку територій в рамках чинного законодавства, яке полягає у використанні принципів міжмуніципального партнерства і, зокрема, субрегіонального партнерства.

Розділ 15 присвячено дослідженню стратегічних підходів до управління розвитком рекреації та туризму на засадах парадигми «зеленої економіки» в регіоні. Наведено основні підходи та цілі до розбудови принципів «зеленого регіоналізму» державної регіональної політики щодо розвитку рекреаційно-туристичної сфери. Надано схему функціонально-цільової структури організаційно-економічного механізму розвитку рекреації та туризму на засадах «зеленої економіки». Досліджено інтеграційний механізм розвитку сільського аграрного туризму в єврорегіоні Нижній Дунай. Розглянуто цільову модель механізму розвитку сільського аграрного туризму в єврорегіоні Нижній Дунай.

У підготовці монографії брали участь: Б. В. Буркинський (передмова, висновок, загальна редакція); В. Ф. Горячук (розділ 1, 2); О. В. Моліна (передмова, розділ 3, підрозділ 9.1, висновок); Г. С. Бойко (підрозділ 3.3.); В. Є. Сафонова (розділ 4); В. М. Осипов (розділ 4, 6, 14); Є. В. Лазарева, О. М. Хуторний, Л. В. Хуторна, О. Б. Лабунська, (розділ 5); О. А. Єрмакова, М. А. Юдін (розділ 6); О. І. Лайко (розділ 7); С. В. Філіппова, О. С. Балан (розділ 8); В. С. Головатюк (розділ 9); М. Л. Тараканов (розділ 10); В. М. Лисюк, І. В. Циналевська (розділ 11); Н. О. Кухарська., О. О. Ворожейкін (розділ 12); Н. І. Хумарова (розділ 13); І. Л. Парасюк (розділ 14); С. К. Харічков, О. А. Воробйова, С. Г. Нездоймінов, І. М. Дишловий (розділ 15).

Автори щиро вдячні З. В. Чехович і О. О. Ворожейкіну за допомогу у наборі, коректуванні та форматуванні тексту, а рецензентів за цінні зауваження, що сприяли покращенню змісту монографії.